

URARTU
Doğu'da Değişim

Urartu

Doğu'da Değişim

Hazırlayanlar

Kemalettin Koroğlu – Erkan Konyar

Yapı Kredi Yayınları - 5553
Tarih - 144

Urartu: Doğu'da Değişim
Hazırlayanlar: Kemalettin Koroğlu - Erkan Konyar

Çeviriler: Azer Keskin, Gürkan Ergin, Yiđit Deđer Bengi
Düzelti: Begüm Kovulmaz, Fahri Güllüođlu, Şeyda Öztürk

Kapak tasarımı: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: Arzu Yaraş, İlknur Efe

Baskı: Asya Basım Yayın Sanayi Tic. Ltd. Şti
15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli - Bağcılar / İstanbul
Telefon: (0 212) 693 00 08
Sertifika No: 36150

(Bu kitabın ilk baskısı 23.5 x 33 cm boyutlarında,
ISBN 978-975-08-1857-8 numarasıyla yayımlanmıştır.)
1. baskı: İstanbul, Şubat 2020
ISBN 978-975-08-4671-7

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2019
Sertifika No: 44719

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyođlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 Faks: (0 212) 293 07 23
<http://www.ykykultur.com.tr>
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
[facebook.com/YapıKrediKulturSanatYayincilik](https://www.facebook.com/YapıKrediKulturSanatYayincilik)
twitter.com/YKYHaber
[instagram.com/yapikrediyayinlari](https://www.instagram.com/yapikrediyayinlari)

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İÇİNDEKİLER

YAPI KREDİ YAYINLARI	Sunu • VI
İBRAHİM YELMENOĞLU	Bir Ülke İnşa Etmek • VII
KEMALETTİN KÖROĞLU - ERKAN KONYAR	Önsöz • IX
KEMALETTİN KÖROĞLU	Urartu: Krallık ve Aşiretler • 1
PAUL ZIMANSKY	Unutulan ve Tekrar Hayata Dönen Bir Krallık: Urartu Çalışmaları ve Literatürü • 36
MIRJO SALVINI	Urartu Tarihine Genel Bir Bakış • 50
PAUL ZIMANSKY	Urartu ve Çağdaşları • 74
JAK YAKAR	Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı • 88
STEPHAN KROLL	İran'daki Urartu Şehirleri • 104
ALİ M. DİNÇOL - BELKIS DİNÇOL	Urartu Yazısı ve Dili • 123
ALTAN ÇİLİNGİROĞLU	Urartu Dini • 134
ERKAN KONYAR	Urartu'da Mezar Tipleri ve Gömü Âdetleri • 147
HANİFİ BİBER	Urartu Silahları • 170
RAFET ÇAVUŞOĞLU	Urartu Takıları • 182
AYLİN Ü. ERDEM - ERKAN KONYAR	Urartu Çanak Çömleği • 197
M. TANER TARHAN	Başkent Tuşpa • 213
ALTAN ÇİLİNGİROĞLU	Ayanis Kalesi • 250
MEHMET KARAOSMANOĞLU	Erzincan Altıntepe Kalesi • 268
	Dizin • 277

Sunu

Elinizdeki kitap Tüpraş ve Yapı Kredi Yayınları ortaklığında 2011 yılında Türkçe ve İngilizce yayımlanan *Urartu: Doğu'da Değişim* adlı kitabın güncellenmiş yeni basımıdır.

MÖ 9. yüzyılın ortalarında ilan edilen Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu'da var olmak için verdiği savaşı, kurduğu sistemi, bıraktığı izleri ve kendine özgü yanlarıyla kültürünü tanımlamak amacını taşımaktadır.

Kitabın daha geniş okur kitlesine yönelik bir başka basımına karar verilirken hiç kuşkusuz yayınevimize gelen istekler göz önüne alındı. Konuya ilgi duyan herkesin, özellikle öğrencilerin kolaylıkla ulaşabilecekleri doyurucu ve güncel bir içeriğin yeni biçimde, ekonomik bir tasarımla sunulmasına özen gösterildi.

Urartu Krallığı'nı, siyasal tarihi, dili, yazısı, sanatı, maden teknolojisi, ölü gömme gelenekleri, çanak çömlek üretimi, yerleşim birimleri, kısacası bütün yönleriyle anlatan, irdeleyen *Urartu: Doğu'da Değişim* kitabımıza –değerli editörler Kemalettin Köroğlu ve Erkan Konyar başta olmak üzere– katkı sağlayanlara, emek verenlere teşekkürlerimizi sunarız.

Yapı Kredi Yayınları

Bir Ülke İnşa Etmek

MÖ 9.-7. yüzyıllarda hüküm süren Urartu Devleti, enerjisinin büyük bölümünü tarımı destekleyerek yarı göçebe gruplardan yerleşik bir toplum oluşturmaya ve ülkelerini kalkındırmaya harcamıştır. Ülkenin farklı bölgelerinde ilk kez devlet denetiminde kentler inşa edilmiştir. Madencilik gelişmesi ve özellikle de demirin kullanımının yaygınlaşması taş işçiliği ve mimaride Urartu damgası niteliğinde eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çömlekçi çarkı ve gelişmiş fırınlama teknolojilerinin bölgeye getirilmesi ise dönemin temsilcisi olan fabrikasyon üretimi doğurmuştur. Doğu’da ilk kez yazı kullanılmaya başlanmış, elit sınıfın beğenisi doğrultusunda çoğu bronz ve demirden eşyalar, takılar ve silahlar üretilmiştir.

Türkiye’nin ilk rafineri şirketi ve en büyük sanayi kuruluşu olma sorumluluğuyla, Koç Topluluğu’nun bir parçası olarak, ülkemizin enerji ihtiyacını karşılamamanın yanında kurumsal vatandaş bilinciyle hareket ediyoruz. Kültürel miras farkındalığı oluşturmak ve geniş kitlelere yaymak hedefiyle Yapı Kredi Yayınları ortaklığında başlattığımız Anadolu Uygarlıkları Serisi’ne başlarken; enerjimizi tarih, kültür ve sanatta da sürdüreceğimize söz vermiştik. Hedefimiz değişmedi: “Kültür mirasımıza kalıcı eserler bırakmak.”

Elinizdeki kitap 2011 yılında Türkçe ve İngilizce yayımlanan *Urartu: Doğu’da Değişim* adlı kitabın güncellenmiş yeni baskısıdır. Okuyucudan gelen istek üzerine Tüpraş ve Yapı Kredi Yayınları dokuz yıl sonra kitabı yeni bir tasarım, boyut ve içerikle Türkçe basmaya karar verdi. Yeni baskı ile kitabın daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlayacağımız için mutluluk duyuyoruz.

Urartu: Doğu’da Değişim kitabımızla sözü tekrar bereketli Anadolu topraklarına bırakarak Urartu Ülkesi’ne yolculuğa çıkıyoruz.

İbrahim Yelmenoğlu
Genel Müdür
Ocak 2020

Önsöz

Urartu Krallığı'nın kuruluşunu başkent olarak inşa ettiği Tuşpa'da (Van Kalesi) ilan eden Lutipri oğlu Sarduri kendisini daha ilk adımda "büyük kral, güçlü kral, dünyanın kralı, Nairi ülkesinin kralı, benzeri olmayan kral" gibi iddialı unvanlarla tanımlamıştı. Bu unvanlar ve yazıt formu, çiviyazısı gibi Mezopotamya'nın egemeni ve dönemin süper gücü olan Yeni Assur Krallığı'ndan alınmıştı. Olasılıkla ilk yazıtları da okuma-yazma bilen olmadığı için Assur'dan getirdikleri katiplere yazdırmışlardı. Rekabeti göze aldıkları güç aslında bir anlamda model aldıkları güçtü. Urartu yazıtları çoğunlukla kralları yücelten, başarılı gösteren sefer kayıtlarına odaklansa da Doğu Anadolu'ya bu dönemde taşınan yenilikler, savaştan çok kültürel ve ticari ilişkilerin öne çıktığına işaret etmektedir. Urartu yönetici sınıfı madencilik, taş işçiliği ve mimari gibi alanlarda çağdaşlarında var olanları aşan ürünler verdiler. Onlar, Doğu Anadolu'yu dönüştürmek için komşularının tecrübelerinden yararlanma konusunda oldukça istekli davrandılar. Esas düşmanları ise zorlu coğrafya ve bu coğrafyada şekillenmiş yarı-göçebe yaşam tarzıydı. Urartu: Doğu'da Değişim kitabı, MÖ 9. yüzyılın ortalarında ilan edilen Urartu Krallığı'nın Doğu Anadolu'da var olmak için verdiği savaşı, kurduğu sistemi, bıraktığı izleri ve kendine özgü yanlarıyla kültürünü tanımlamak amacını taşımaktadır.

Anadolu Uygarlıkları Serisinin ilk adımı 2011 yılında YKY ve Tüpraş ortaklığında hazırlanan *Urartu: Doğu'da Değişim/Transformation in the East* adlı kitaptır. Urartu kitabı ve aynı seriden günümüze kadar hazırlanan toplam sekiz kitabın ülkemizde ve yurtdışında büyük ilgi gördüğünü memnuniyetle belirtmeliyiz. Bu nedenle birçoğunun baskıları kısa zamanda tükendi. Yapı Kredi Yayınları da okuyucunun özellikle de öğrencilerin taleplerini karşılamak için bu kitapların Türkçesini yeni düzenlenmiş haliyle okuyucuyla buluşturmaya karar verdi.

Elinizdeki kitap, her biri uluslararası bilim camiasında araştırmalarıyla tanınan uzmanların hazırladığı 15 makaleden oluşmaktadır. Yeni baskıda birçok bölüm önemli ölçüde güncellendi. Kitabın ilk baskısından günümüze kadar geçen 8-9 yılda Urartu çalışmalarında elde edilen yeni veriler, yeni makale ve kitaplardaki değerlendirmeler ilgili bölümlere eklendi. İlk kitapta yer alan büyük harita ve birçok figür yeni kitabın boyutlarına uygun olarak yeni-

den dñzenlendi. Ayrıca okuyucuya kolaylık sağlamak amacıyla kitabın sonuna indeks eklendi.

Yeni Urartu kitabının hazırlık sürecinde yazılarını hızlıca gözden geçirerek güncelleyen meslektaşlarımıza ve başta serinin editörü Nihat Tekdemir olmak üzere Yapı Kredi Yayınları çalışanlarına teşekkürlerimizi sunarız.

Son olarak, 13 Ağustos 2012 yılında aramızdan ayrılan, Urartu kitabının yazarlarından, bilge insan Prof. Dr. Ali M. Dinçol'u saygıyla andığımızı belirtmek isteriz.

Editörler
Kemalettin Köroğlu
Erkan Konyar

Urartu: Krallık ve Aşiretler

KEMALETTİN KÖROĞLU*

Giriş: Urartu Ülkesi ve Sınırlar

Urartu (Biainili) Krallığı'nın, denetlenmesi oldukça zor olan yüksek yaylalar, sıradağlar ve derin vadilerden oluşan Doğu Anadolu ve çevresinde (Fig. 1-2) iki yüz yılı aşkın süre boyunca sürdürdüğü egemenlik birçok bakımdan incelenmesi gereken ilginç özellikler taşır. Urartu, Orta Demir Çağı'nda Önsaya'daki güçlü devletlerden biriydi. Çağdaşlarından güneyde Yeni Assur Krallığı, batıda Melitia (Melid, Malatya), Tablani (Tabal/Kayseri çevresi) ve Qumaha (Kummuh/Kommagene, Adıyaman/Samsat) başta olmak üzere Geç Hitit devletleri, Orta Anadolu'da Frigler, Kuzeybatı İran'da Mana ve Medler gibi krallıklarla siyasal ve ticari ilişkiler kurmuştu (Bkz. bu kitapta Zimansky). MÖ 9. yüzyıl ortalarından sonra Van Gölü'nün doğu kıyısında başkent Tuşpa'da (Van) ilan edilen Urartu Devleti, 7. yüzyılın ortalarına kadar batıda Fırat, kuzeyde Kars platosu - Sevan Gölü havzası, doğuda Urmiye Gölü havzası ve güneyde Toros Dağlarının çevrelediği bölgeyi yönetmiştir (Fig. 1).

Urartu Krallığı'nın egemen olduğu alan, genel hatlarıyla burada belirtildiği gibi tanımlansa da günümüze ulaşan yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar sınırlar konusunda iki ayrı resim çizilmesine sebep olur. Bu nedenle Urartu Krallığı'nın yayılım stratejisini ve sınırlarını iki farklı bakış açısı ile değerlendirmek gerekmektedir.

Birincisi, Urartu ordularının güçlü olduğu dönemlerinde hemen hemen her yıl yaptıkları yağma seferleri ile ulaştıkları noktalarda ana kayalara kazıdıkları "gösteriş yazıtlarını" veya diktikleri yazıtlı stelleri esas alarak çizilen sınırlardır. Bu tür yazıtlardan ve Urartu krallarının abartılı ifadelerinden anlaşıldığına göre Urartu orduları kuzeyde Ardahan bölgesine ve Gürcistan sınırına, doğuda Hazar Denizi yakınına, batıda da Malatya-Elazığ sınırına ulaşmış, bazı noktalarda biraz daha ilerlemişlerdi. Ancak çağdaşlarını baskı altına alarak vergi ve haraç vermeye zorlamak için yapılan seferler ve dikilen yazıtlar her zaman gerçek sınırları göstermezler. Hemen her yıl sefer yapmak ve ulaşılan en uç noktada yazıt dikmek yöntemi, çivi yazısını aldıkları Yeni

---

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Göztepe/İstanbul, kemalettin@marmara.edu.tr

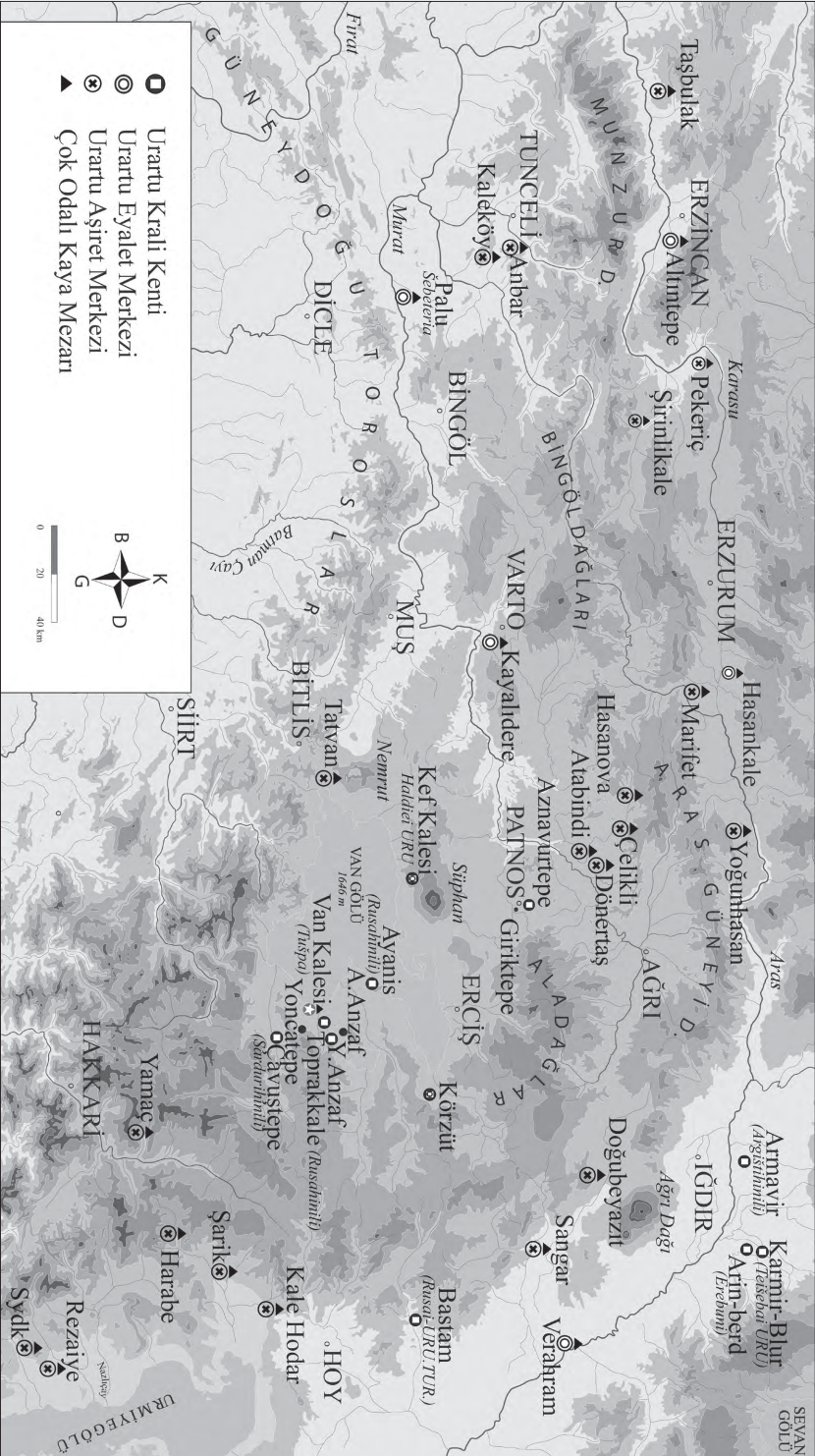

Fig. 1: Urartu dönemi yerleşmelerini gösteren harita (Harun Danişmaz, Kemaletin Köröglü).

Assur Krallığı'ndan kopyalanmıştı. Yeni Assur kralları da Anadolu'ya yaptıkları seferlerin işareti olan kabartmalarını, Çukurova'nın kuzeyinde Torosların etekleri ve Doğu Anadolu'da Muş yakınındaki Yoncalı gibi tarihleri boyunca ancak birkaç kez yağmalamak için gidebildikleri bölgelerde bile dikmişlerdi (Börker-Klähn 1982; Köroğlu 2018).

Urartu'nun egemen olduğu, doğrudan yönetebildiği bölgeleri algılamak ve sınırlarını çizebilmek için devletin inşa ettiği kentlerin, eyaletlerin ve aşiret merkezlerinin dağılımına bakmak daha gerçekçi bir yaklaşım olur kanısındayız. Urartu Devleti aşağıda değineceğimiz üzere, sitadel ve eteklerindeki sivil yerleşmelerden oluşan kentlerin çoğunu Van Gölü havzasında ve kuzeyde Aras Nehri havzasında inşa etmiştir. Devlete bağlı eyalet merkezleri ve yerel aşiret merkezleri ise daha geniş bir alanda karşımıza çıkar.

Urartu Devleti'nin kurulduğu Van Gölü havzası güneyden Mezopotamya ve Anadolu'yu birbirinden ayıran Toroslar tarafından kuşatılmış durumdadır. Urartu Krallığı'nın egemenlik alanını gösteren birçok haritada güney sınır, Yukarı Dicle bölgesine kadar uzatılmakla birlikte bu doğru değildir. Krallık, bu yöndeki genişleme çabalarına rağmen, yazıtlarda geçen birkaç yer adının kuşkulu lokalizasyonu tartışma dışında tutulursa, Torosların güneyinde kalıcı olamamış ve bereketli ovalarda herhangi bir merkez kuramamıştır. Aynı dönemde Torosların güneyinde, Yukarı Dicle bölgesinde Tuşhan (Üçtepe) ve Amedi (Diyarbakır) adlı iki eyalet merkezi kurmuş olan Yeni Assur Krallığı egemendir (Köroğlu 1998; 2018b). Yukarı Dicle bölgesinde Urartu Krallığı'yla ilişkilendirilebilecek herhangi bir arkeolojik veri bulunmamaktadır. Ayrıca Urartu ile Assur arasında, hiçbir krallığın denetimine girmeyen ve Assur yazıtlarında krallık olarak tanımlanan güçlü yerel aşiretlerin varlığını sürdürdüğü bilinmektedir (Kessler 1995; Schachner 2007; Radner 2012).

Başkentnin batısındaki Bingöl, Elazığ (Alzi) ve Tunceli bölgesi MÖ 9. yüzyıldan itibaren Urartu'nun kontrolüne geçmiştir. Bölgenin denetimi kral Minua döneminde Palu'da kurulan eyalet merkezi aracılığıyla sağlanmıştı. Günümüzde Karakaya Barajı'nın bulunduğu bölgede Fırat Nehri, ülkenin en batı sınırını belirliyordu. II. Sarduri tarafından yazdırılan İzoli (Kömürhan) yazıtı (Salvini 1972; van Loon 1974) Urartu ordularının bu bölgeye gelerek Fırat'ı geçişini anlatmaktadır. Urartu Krallığı Fırat Nehri'ni yalnızca vergi ve ganimet almak için geçmişti. II. Sarduri Melitia ve hatta Qumaha gibi kent devletleri üzerinde baskı uygulamış ve vergi almışsa da nehrin ötesinde yerleşmemiştir (Astour 1979). Batı sınırındaki Geç Hitit krallıklarını tanımlayan Hate adı Urartu'nun yıkılışına kadar yazıtlarda varlığını korumuştur.

Ana kayalar üzerine yazdırdıkları çivi yazılı fetih yazıtları, Urartu ordularının kuzeyde Erzurum, Kars ve Ardahan yaylası üzerinden Gürcistan sınırına kadar çıktığını gösterir. Aras Nehri vadisinin kuzeyindeki Süngütaş, Sarıka-

mış, Taşköprü ve en kuzeydeki Hanak yazıtları, bu yöndeki seferlerin rotasını göstermektedir. Urartu Krallığı kuzeyde ulaştığı en uç noktayı Hanak/Ortakent yazıtı ile belirlemiştir (Dinçol, Dinçol 1992).

Yazıtların kuzeyde Gürcistan sınırına kadar ulaşmasına rağmen Urartu dönemi eyalet merkezi niteliğindeki Pasinler (Hasankale) daha güneyde Aras Nehri havzasındadır. Yoğunhasan gibi içinde çok odalı kaya mezarı bulunan ve aşiretlere ait olabilecek küçük kalelerin sınırı da Aras vadisini aşmaz. Aras Nehri vadisi Türkiye sınırlarında kalan alanda Urartu'nun eyalet sistemi ile merkezden denetleyebildiği ve yönetebildiği alanın kuzey sınırını çiziyor gözükmektedir (Koroğlu 2005). Günümüze kadar Aras vadisinin kuzeyinde Kars ve Ardahan yaylasında Urartu Devleti'nin inşa ettiği kent veya içinde çok odalı kaya mezarı bulunan yerel yönetim merkezi (aşiret merkezi) saptanamamıştır.

Krallık kuzeydoğuda Aragats Dağı'nın güneyi ile Sevan Gölü'nün batısındaki verimli ovaya yerleşmek için büyük yatırımlar yapmıştır (Biscione 2003). Burada Armavir (Argıştihinili), Arin-berd (Erebuni) ve Karmir-Blur (Teişebai URU) adlı üç büyük kralî kent kurulmuştur (Piotrovskii 1969; Forbes 1983). Aragats Dağı'nın kuzeyindeki Gulijan, Sevan Gölü kıyısındaki Lçaşen, Tsovinar ve Tsovak gibi yazıtlar (Salvini 2008

Fig. 2: Palu Kalesi'nden Murat Nehri Vadisi. Urartu ülkesi genellikle derin vadiler ve yüksek dağ sıralarından oluşur. Urartu merkezlerinin çoğu bulunduğu bölgeye hâkim ve stratejik noktalarda kurulmuşlardır.

II: A8-9, 11, A9-7, A10-2) orduların yağma seferlerinin işareti olarak dikilmiş gözükmektedir.

Doğuda Urartu devletinin yaptığı en önemli yatırımlardan biri MÖ 7. yüzyılda Argıştı oğlu Rusa tarafından Kuzeybatı İran'da inşa ettirilen Bastam (Rusai-URU.TUR.) kentidir (Kleiss 1980). Urmiye Havzası Kale Hodar, Şarik, İsmail Ağa ve Rezaie (Urmiye) gibi yerel yönetim merkezleriyle denetlenmiştir. Güneydeki Kelişin, Topzawa ve Taştepe (Salvini 2008 II: A3-11; A5 10; A10-4,5) Urartu ordularının ulaştığı noktaları işaretleyen yazıtlardır. Urartu Krallığı, Assur ile sınırını, Zagros Dağları'nın doğal olarak böldüğü hat olarak kabul etmiş ve yazıtlara da bunu yansıtmıştır. Ancak Assur'un bu sınırı tanıdığı konusu kuşkuludur. Doğuda Urartu ordularının Tebriz üzerinden Hazar Denizi yakınına, Razlık ve Naşteban (Salvini 2008 II: A 11-3,4) yazıtlarıyla işaretlenen alana kadar gittiği anlaşılmaktadır. Ancak bu türde yazıtların bulunduğu uç bölgelerde, Urartu'yla doğrudan ilişkili başka herhangi bir bulguya rastlamak zordur (Kroll 1976).

Anlaşıldığı kadarıyla Urartular hiçbir zaman ne güneybatıda Akdeniz'e ne de kuzeyde Karadeniz'e ulaşabilmiştir. Fildişi ve cam boncuk gibi ürünlerin Urartu merkezlerinde varlığı, Doğu Akdeniz ve Kuzey Suriye ile ticari bağlantıya işaret etmektedir. Frig kökenli fibulaların Urartu'ya gelişi, Anadolu ile olan ilişkilerin yalnızca seferler veya Assur'a karşı yapılan ittifaklarla sınırlı olmadığını göstermektedir.

Urartu Devleti Öncesinde Doğu Anadolu

Arkeolojik kazılar, Doğu Anadolu'nun deniz seviyesinden 800 m'den daha alçak olan batıdaki Elazığ bölgesi ve doğudaki Aras havzası dışında kalan bölgelerindeki höyüklerin MÖ II. binyılda büyük oranda terk edildiğini göstermektedir. İlk Tunç Çağı sonrasında terk edilen höyüklerin yeniden yerleşim alanı olarak seçilmesi Urartu Krallığı'nın kurulduğu Orta Demir Çağı'nda başlamıştır. Kuzeydoğu Anadolu'da höyüklerin ıssızlaştığı Orta ve Geç Tunç Çağı'nda, kurgan türü mezar mimarisi ve bir bölümü çok renkli bezemelere sahip çanak çömleğiyle varlıklarından haberdar olduğumuz "yayla kültürü" yaygınlık kazanmıştır. Yerleşim alanları saptanamayan ve tarım yapılabilecek bölgelerdeki höyüklerde izlerine rastlanmayan bu kültür, Ağrı Dağı'nın eteklerinde, Sütey Yaylası'nda, Süphan Dağı çevresinde ve Ardahan bölgesindeki kurgan türü mezarlar ile çoğu kaçak kazılar yoluyla müzelere gelen çanak çömlek aracılığıyla tanımlanabilmektedir (Köroğlu 2000; Çilingiroğlu 2001; Rubinson 2005; Özfırat 2006). Taştan inşa edilmiş dikdörtgen bir mezar odası ve üzerindeki tepe görünümlü yükseltiden oluşan kurganların boyutları, gömülen kişinin statüsüne göre değişiyordu. Gelişmiş mezar mimarisine sahip bu toplumların sürekli bir yerleşim yerle-

Fig. 3: Doğubayazıt'ta deniz seviyesinden 2300 m yüksekte Balıkgölü'nde bir sürü. Doğu Anadolu ve çevresinde yarı-göçebe yaşam biçimi günümüze kadar yaygın biçimde sürdürülmektedir. Yaz aylarını yüksek yaylalara çıkan göçerler, kışı daha alçak bölgelerde geçirmektedirler.

ri olduğunu gösteren izlerden yoksunuz. Bu durum sözkonusu toplumların daha çok yaylak ve kışlaklar arasında yarı-göçebe bir yaşam sürdürdüklerini göstermektedir (Fig. 3-4).

Uruatri ve Nairi Aşiretleri

Doğu Anadolu'ya MÖ II. binyılın sonlarından itibaren yeni toplumların geldiğini gösteren yazılı belgeler ve arkeolojik veriler bulunmaktadır. MÖ 13. yüzyıldan itibaren Orta Assur yazıtları Doğu Anadolu'daki toplumlardan söz etmeye başlar. Assur kralı I. Salmanassar (1274-1245) Torosların kuzeyinde karşılaştığı aşiretleri Uruatri (Urartu) olarak adlandırır. Yağmalanan dağlık coğrafyayı da tanımlayan bu isim, 9. yüzyılın ortalarında devleti kuran toplumun bölgedeki varlığını gösteren en erken kanıttır. Salmanassar, Uruatri'yi oluşturan 8 ülkeyi üç günde fethettiğini anlatmaktadır. Assur ordularının Torosların kuzeyine çıkmakla birlikte, birkaç ayda ancak katedilebilecek Doğu Anadolu'nun, küçük bir bölümünü yağmalayıp birkaç günde geri döndüğü anlaşılmaktadır. I. Salmanassar'dan sonra I. Tukulti-Ninurta (1244-1208) Doğu Anadolu'da Nairi olarak adlandırdığı bölgede 40 kralla savaştığını kaydetmektedir. Nairi, güneyde Tur Abdin (Kaşiyari) Dağlarından başlayan ve Torosların kuzeyinde, Yukarı Deniz olarak adlandırılan Van Gölü'nü de kapsayarak Diauehi (Erzurum) bölgesine kadar genişleyen dağlık bölgenin adıy-

Fig. 4: Yarı-göçebe toplumlar yaz aylarında geleneksel kara çadırlarda konaklamaktadır. Bu çadırların kurulduğu alanda ve yakın çevresinde taştan yapılmış daha kalıcı basit mekânlar oluşturulduğu görülmektedir.

dı (Russell 1984). Assur yazıtlarında, başarının yüceltilmesi adına bu geniş dağlık alandaki aşiret reislerinin kral olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. I. Tiglat-pileser (1114-1076) bu sözde kralların sayısını 60'a kadar çıkarmaktadır (Zimansky 1985: 48-50; Salvini 2006: 28-34).

Assur yazıtlarının Doğu Anadolu'da Uruatri ve Nairi adlı bölge ve toplumların ortaya çıkışına tanıklık ettiği MÖ 13. yüzyıl sonrasına ilişkin arkeolojik veriler, Kurgan kültürlerini yaratan toplumlardan farklı grupların Doğu Anadolu'ya gelişine işaret etmektedir. Erken Demir Çağı olarak adlandırılan bu süreçte, mezar mimarisinde bireysel gömü için tasarlanan kurganlar yerine içine çok sayıda gömü yapılan oda mezar anlayışı ortaya çıkmıştır. Bütün Doğu Anadolu'da ayrıca yaygın olarak yakarak gömme (kremasyon) uygulanmaya başlamıştır. Çanak çömlek tipleri, yapım teknikleri ve bezeme anlayışı da oldukça değişmiştir. Orta ve Geç Tunç Çağı'nın boya ve çizgisel bezemeli kaplarının yerini tekdüze, elde yapılmış, genellikle orta ve kötü fırınlanmış bir tür çanak çömlek almıştır. Bunlardan yaygın olan çanakların ağızları ile boyunları arasında yer alan yiv bezeme nedeniyle "yivli çanak çömlek" olarak tanımlanır. Yivli çanak çömleğin ortaya çıkışı Erken Demir Çağı'nın da başlangıcı kabul edilir. Bu türün tarihlenmesine yönelik stratigrafik veriler ilk kez Elazığ bölgesinde Korucutepe ve Norşuntepe gibi höyüklerde saptanmıştır. Geç Tunç Çağı tabakalarının üzerinde saptanan bu yeni kültürün MÖ 12.

Fig. 5: Diyarbakır/Ziyaret Tepe'de bulunan içine kremasyon (yakarak gömü) yapılmış bir urne ve kapak olarak kullanılan ağız kenarı yiv bezemeli çanak.

yüzyıl ve sonrasına ait olduğu kabul edilmiştir (Winn 1980; Bartl 2001; Müller 2005).

Yivli çanak çömleğin Doğu Anadolu'daki yayılım alanı, Uruatri ve Nairi toplumlarının yaşadığı coğrafya ile örtüşmekte, bu nedenle bu toplumlarla ilişkilendirilmektedir (Roaf, Schachner 2005).

Urartu Devleti'nin kuruluşuyla birlikte, büyük kentlerde ve eyalet merkezlerinde ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar doğrultusunda, standart formlarda bazıları lüks çanak çömlek üretilmeye başlanmış ancak kırsal alanlarda ve köylerde geleneksel "yivli çanak çömlek" kullanılmaya devam etmiştir (Koroğlu 2003; Koroğlu, Konyar 2008).

Nairi toplumlarının yaşadığı ancak Urartu Devleti'nin sınırları içine alınamayan Yukarı Dicle bölgesinde de yivli çanak çömleğin yaygın olduğu görülmektedir (Fig. 5). Burada Orta Assur egemenliğinin kesintiye uğradığı dönemde yaygınlaşmış; Yeni Assur Krallığı'nın Amedi, Tuşhan ve Tidu gibi eyalet merkezleri ve garnizonlarla yeniden denetlemeye başladığı dönemde de varlığını korumuştur. Yukarı Dicle'de, yivli çanak çömlek Assur Krallığı'nın kurduğu merkezler ve onlara bağlı yerleşmelerde daha az, kırsal alanda daha yaygındır (Koroğlu 1998; Matney *et al.* 2009: 55-56; Fig. 15-17; Koroğlu 2018b). Yivli çanak çömlek kullanan Nairi toplumları bölgede, 13. yüzyıldan itibaren Assur kültürüyle tanışmış ve uzunca bir süre bu kültürün etkisi altında kal-

mıştır. Bölgedeki eyaletlerin II. Assurnasirpal (883-859) ve III. Salmanassar (858-824) gibi krallar tarafından yeniden inşa edilme sürecinde yerli halkı oluşturan Nairili grupların da çalıştırıldığı, bazılarının Assur kentlerine yerleştirildiği kaydedilmektedir. Bu durum bize, Urartu Devleti'nin kuruluş sürecinde, doğrudan Assur'dan uyarlanan yazı, devlet organizasyonu, sitadel ve kent inşası başta olmak üzere birçok geleneğin Yukarı Dicle bölgesindeki Nairi toplumları tarafından taşınmış olunabileceği yolunda değerlendirme yapma olanağı sağlar (Köroğlu 2015).

Kentler, Eyaletler, Aşiret Merkezleri ve Köyler: Doğuda Kültürel Değişim

Urartu Krallığı, Doğu Anadolu'da kökü eskilere giden bir geleneğin devamı değil, öncüsüz ve birdenbire kurulmuş gözükmektedir. Devletin yapısı, kent tasarımı, mimari, yazı ve sanat ürünleri bu değerlendirme kapsamında verilebilecek öncüsüz örneklerden yalnızca birkaçıdır. Ancak Urartu'nun birdenbire nasıl varolduğu ve en önemlisi de devlet tecrübesinin yönetici sınıfa hangi yolla ulaştığı gibi sorulara net cevaplar bulmak zordur. Güneydeki güçlü komşu Yeni Assur Krallığı, birçok bakımdan model olmuş gözükmektedir. Bu değişimde ve kültürel ilişkilerde (Reade 2019) Yukarı Dicle bölgesindeki Assur eyaletlerinin köprü ve model olarak öne çıktığını belirtmiştik. Urartu Devleti'nin kuruluşuyla Doğu Anadolu'ya taşınan yeniliklerin birçoğu, buradaki geleneksel yaşam biçimiyle hiçbir şekilde örtüşmemekte ve radikal değişimleri zorunlu kılmaktaydı. Coğrafyanın tüm olumsuzluklarına rağmen nüfusun önemli bir bölümünün kentlerde yaşamaya zorlanması, sulu tarımın teşvik edilerek yerleşik köy toplumu oluşturma çabaları ve güçlü bir merkezî yönetimin kurulması bu değişim sürecinin belli başlı noktalarıdır.

Urartu Devleti'nin iskân politikası ve planlı kent inşa projeleri, Doğu Anadolu'daki yarı-göçebe toplumların bir bölümünü değişime zorlamıştır. Ancak bu tür uygulamaların geleneksel yaşamı bütünüyle değiştirecek şekilde başarılı sonuçlandığını söylemek zordur. Urartu Devleti'ni mimarlık, madencilik, sanat, çanak çömlek, din gibi alanlarda tanımlayan ve bu nedenle kriter olarak kabul edilebilecek yeniliklerin birçoğu, ülkenin merkezinde ve büyük kentlerde bulunur. Bu kriterlerin belirgin olanları arasında çivi yazısı başta olmak üzere kule tipi tapınaklar, saraylar, pithoslu depolar, düzgün kesilmiş bazalt veya kalker bloklardan inşa edilmiş yapılar, surlar ile büyük sarnıçlar, kanalizasyon sistemi ve sitadelleri sınırlayan hendekler sayılabilir. Kapı biçiminde yazıtlı kaya anıtları ve uzun sulama kanalları gibi devletin varlığına işaret eden kriterler de bunlar arasında değerlendirilir. Ayrıca başkentte krallar, eyalet merkezlerinde valiler ve kırsal bölgelerdeki kalelerde de aşiret reisleri için yapıldığı anlaşılan çok odalı

anıtsal kaya mezarları dönemin tasarımı olması bakımından temel kriterler arasında yer alır. Günlük yaşama ilişkin olarak parlak kırmızı astarlı çanak çömlek Urartu'nun damgası niteliğini taşır. Çoğu demir ve bronz silahlar ile takılarda Urartu üslubunu belirlemek mümkündür. Mühür, fibula, iğne ve kemer gibi özel eşyaların Urartu'ya özgü yanları, bezeme ve teknikleri ayırt edilebilmektedir.

Urartu Devleti'nin egemenlik alanı içindeki bütün merkezler genellikle "kale" olarak tanımlanmaktadır. Urartu yazıtları da başkent Tuşpa dışında, diğer yerleşim yerleri için belirgin tanımlar kullanmaz. Yazıtlarda geçen URU ve É.GAL gibi determinatif ve terimlerden ilkinin "kent" ikincisinin de "saray, kale" isimlerinden önce kullanıldığı kabul edilmektedir. Ancak bazı durumlarda yukarıda saydığımız özelliklerin çok azına sahip, yerel karakteri ağır basan merkezler için de bu tanımlardan birinin kullanılabilirdiği görülmektedir (Zimansky 1985: 60-76; Çifçi 2017: 211-223). Anlaşıldığı kadarıyla Urartu Devleti'nin resmi yazıcıları, yapılan işi yüceltmek adına tanımları ve kavramları kullanmakta seçici davranmamışlar, çoğu zaman yerel uygulamaları da devletin önemli imar faaliyetleriyle benzer terimlerle ifade etmişlerdir.

Günümüze ulaşan arkeolojik veriler ve yukarıda söz ettiğimiz kriterler, Urartu Devleti'nin doğrudan geliştirdiği projeler ile devletin denetimindeki bölgesel uygulamalar ve kırsal alanlardaki yerel projeler arasında ayırımın yapılabileceğini göstermektedir. Bu çerçevede, Urartu Krallığı'nın egemenlik alanındaki yerleşmeleri boyutları, ele geçirilen buluntular ve ortak özellikleri bakımından sınıflandırdığımızda yönetim sistemine işaret eden üç tür yerleşim biçiminin olduğu görülmektedir: kentler, eyalet merkezleri ve aşiret merkezleri. Kaleler, köyler, geçici yerleşmeler ve diğer birimler bu merkezlerle ilişkili olarak kurulmuştu. Urartu Döneminde Doğu Anadolu'da toplumsal yaşamda değişim, devletin yönlendirmesi ve planlamasıyla kentlerde ve bir ölçüde eyalet merkezlerinde meydana gelmiş; aşiretlerin bulunduğu kırsal alanlarda ve yaylalarda ise geleneksel yarı-göçebe toplumlar varlığını sürdürmüştür. Ancak bazı aşiret merkezleri, Urartu kentlerinde ortaya çıkan sınırlı sayıda prestij göstergesini yapılarına kabul etmiştir. Bunların başında da çok odalı kaya mezarları gelmektedir.

Kentler:

Urartu Devleti, yalnızca başkentlerini geliştirmeye odaklanan Anadolu Demir Çağ krallıklarının aksine, ülkenin birçok noktasında bazıları başkentten daha büyük yerleşmeler inşa etmiştir. Krallığın Doğu Anadolu'daki geleneksel yaşam biçimini değiştirme çabasını ve kendine özgü yönetim anlayışını en iyi yansıtan uygulamalar birçok bakımdan bölgede ilk olan bu büyük projeleridir. Urartu kriterlerinin bütünü buralarda gözlenebilir. Urartu Krallığı'nın egemenlik alanındaki yerleşmeler arasında boyutları 12 ile 90 hektar arasında

Fig. 6: Çavuştepe sitadelinin Uçkale bölümü, doğudan. Surların kayalık yamaçlara açılan teraslara yapıldığı görülmektedir.

değişen 12 merkezin bizzat devlet tarafından planlanıp inşa edilmiş, Urartu'ya özgü kent modeli olduğunu düşünmekteyiz.

Van Gölü havzasında Van (Tuşpa), Yukarı Anzaf, Çavuştepe (Sardurihinili), Toprakkale (Rusahinili ^{KUR}Qilbanikai), Ayanis (Rusahinili ^{KUR}Eidurukai), Körzüt ve Kef Kalesi (Haldiei URU); kuzeyde Murat Nehri havzasında Aznavurtepe; Aras Nehri havzasında Armavir (Argiştilhinili), Arin-berd (Erebuni), Karmir-Blur (Teişebai URU) ve Bastam (Rusai-URU.TUR.) ortak özellikleriyle bu kapsamda değerlendirilebilecek kralî kentlerdir. Bütün bu kentlerin ortak özellikleri şu başlıklar altında toplanabilir:

- Urartu kentleri genellikle sitadel ve aşağı yerleşme olmak üzere iki bölümden oluşur.
- Sitadelin inşa edildiği kayalığın topografyası, düzleştirilerek ve teraslar açılarak belirgin bir biçimde değiştirilmiştir.
- Sitadel surları, ihtiyaç duyulan alan ölçüsünde, yamaçlara açılan geniş teraslara inşa edilmiştir.
- Sitadelerde saray, tapınak ve depo gibi idari ve dini yapılar ile kanalizasyon gibi altyapı sistemi vardır.
- Sitadelerde başta tapınak duvarlarında olmak üzere mimariyle ilişkili taş

bloklar üzerine kazılmış çivi yazılı inşa kitabeleri veya kralların başarılı seferlerini anlatan yıllıklar bulunur.

- Başkent dışında, yukarıda sıraladığımız özelliklere sahip kralî kentlerde çok odalı kaya mezarı yapılmamıştır.

Urartu kentlerinin sitadeli genellikle bulunduğu bölgeye ve ovaya hâkim noktadaki yüksek bir kayalık veya bir dağın uzantısı üzerine kurulmuştur (Fig. 6, 9). Geleneksel yerleşim biçimlerine uygun olmayan kayalık yükseltilere inşa malzemesi taşımak ve içme suyu gibi zorunlu ihtiyaçları getirmek oldukça zordur. Ayrıca engebeli bir kayalık üzerinde yönetim merkezinin binalarını yerleştirmek için altyapı oluşturmak, ihtiyaç duyulan zaman ve işgücünü oldukça artırmış olmalıydı.

Genel olarak kabul edilen yaygın görüşün aksine Urartu kentlerinin sitadelleri bir yolu doğrudan denetlemek amacıyla kurulmuş gibi gözükmemektedir. Van Kalesi başta olmak üzere, Çavuştepe, Patnos, Kef Kalesi ve Ermenistan'taki kentlerin yeri seçilirken ulaşılabilir olmasına özen gösterilmiş ancak bölgedeki Ortaçağ kaleleri gibi doğrudan yola veya geçide hâkim bir nokta seçme kaygısı güdülmemiştir.

Kentlerin çoğu sitadel için inşa edilmiş gözükse de herbirinde bir aşağı kentin/yerleşmenin varlığı anlaşılmaktadır. Ancak bunlardan çok azının aşağı kenti konusunda araştırma yapılmıştır (Stone 2005; Stone, Zimansky 2009).

Fig. 7: Çavuştepe sitadelinin yapıldığı yüksek kayalık, yapılar inşa edilmeden önce belirgin bir biçimde kesilerek altyapı oluşturulmuştur. Düzleştirilen kayalık içine derin sarnıçlar oyulmuştur.

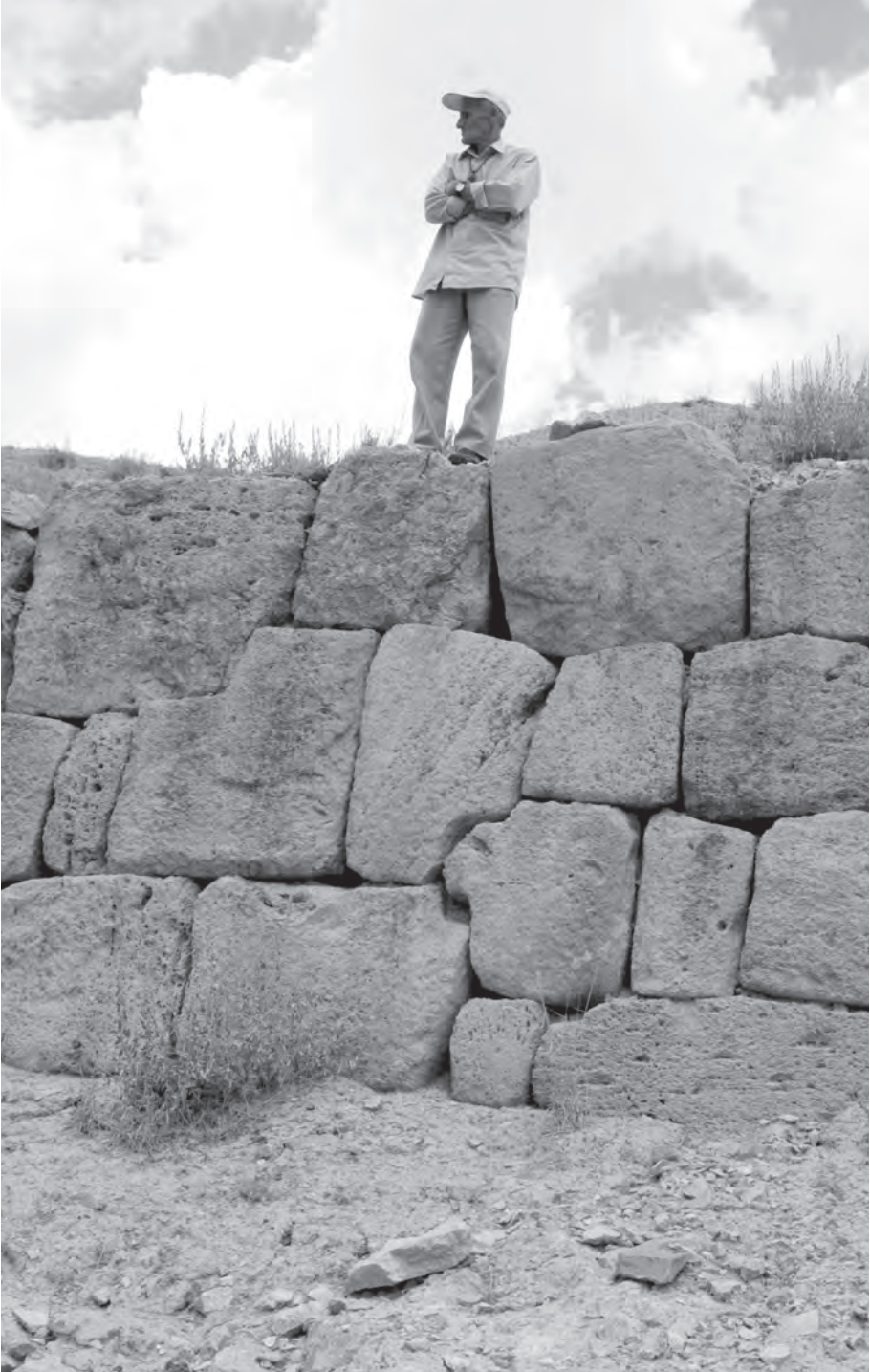

Fig. 8: Çavuştepe sitadeli güney duvarı.